
אמת המים העליונה, כנסיית הקתיסמה ושרידים אחרים לצד דרך חברון, ירושלים

Author(s): גבריאלה ביכובסקי and יעקב ביליג

Source: 'Atiqot / עתיקות, התשע"ב / 2012, כרך, pp. *69-*90

Published by: רשות העתיקות / Israel Antiquities Authority

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23467114>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

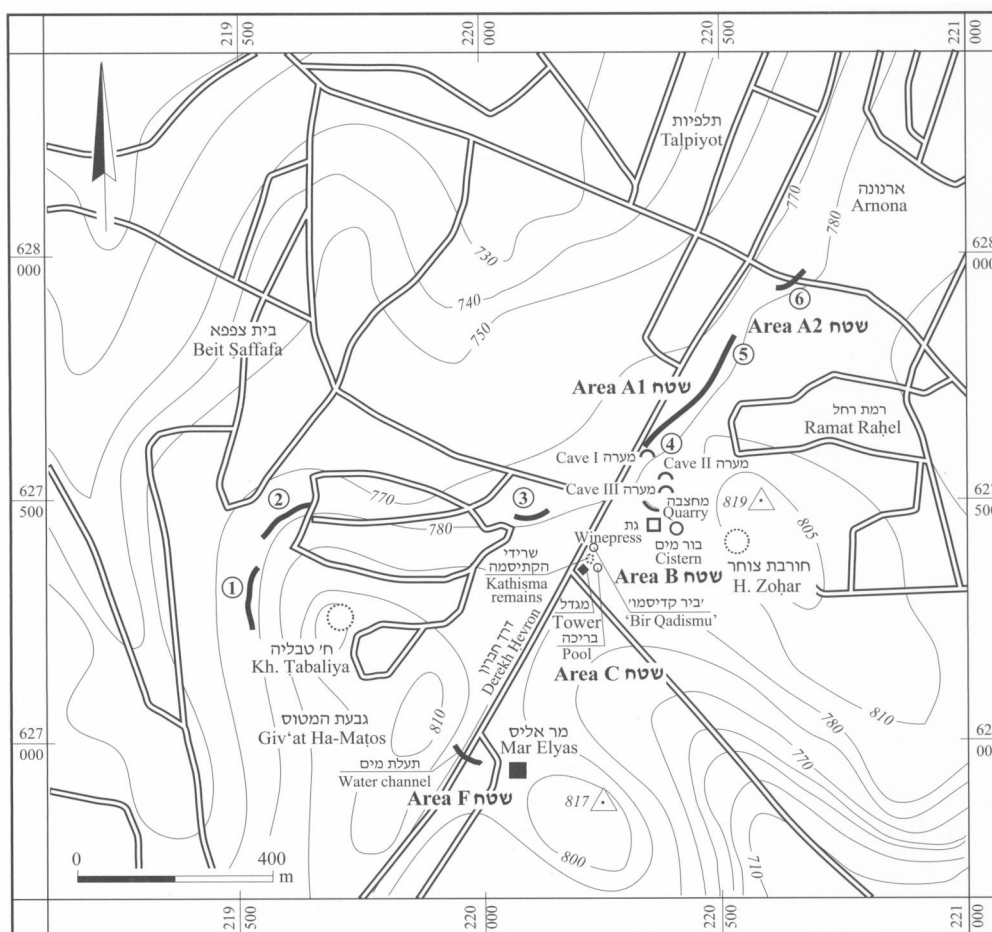
is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to 'Atiqot / עתיקות

אמת המים העליונה, כנסיית הקתיסמה ושרידים אחרים לצד דרך חברון, ירושלים

יעקב ביליג

ובסביבתו, ובמהלכו אותר מקומה של כנסיית הקתיסמה (שטח C, להלן; נ"צ רי"ח 2202/6273, רי"י 1702/1273; ר' אבנר תשנ"ג; תשנ"ד; תשנ"ח). כן נחשפו שרידי מתקנים, מערות, קברים, בורות מים ותעלת מים.

בשנים 1992–1993 נערכו חפירות הצלה אחדות לקראת הרחבת דרך חברון, ונתגלו בהן קטעים של אמת המים העליונה לירושלים (שטחים A1, A2; איור 1);¹ לאחר החפירות בוצעו עבודות שימור באמה במטרה לשלבה בשולי הכביש. בד בבד עם החפירות נערך סקר לאורך תוואי הכביש המתוכנן

איור 1. מפת איתור של שטחי החפירה ותוואי אמת המים העליונה.

האמה העליונה לירושלים (שטחים A1, A2)

חקר אמות המים הקדומות לירושלים החל באמצע המאה הי"ט לסה"נ. תחילה סברו החוקרים כי היו שתי אמות שהובילו מים מבריכות שלמה לירושלים. וילסון (Wilson 1865:82–83, Pls. VII, XXVIII) טען שהייתה גם אמה שלישית, שאת שרידיה ראה מדרום לבית לחם, ובהתאם לכך, הוא טבע את שמן: 'האמה התחתונה', 'האמה העליונה' ו'האמה השלישית'. האמה התחתונה שימשה עד לראשית המאה הכ', ולכן היא תועדה ונחקרה רבות (ר' ביליג תשנ"ז); האמה העליונה, לעומתה, פעלה כנראה במשך תקופה קצרה בהרבה² והשתמרותה גרועה מזו של האמה התחתונה. למרות מחקרן הנרחב של שתי האמות, המידע על אודותן, כולל סוגיות כרונולוגיות הקשורות לפעילותן, חסר. לדעתי, ייתכן ש'האמה השלישית' של וילסון היא שלב אחר של האמה העליונה שנמשך בתוואי מקביל לה (להלן).

תוואי האמה

תוואי האמה העליונה אינו ברור לגמרי. לאחר צליחת האוכף העמוק של קו פרשת המים הארצית שממערב לבית לחם העתיקה, היה על האמה לחצות את האוכף שבין דיר טנטורה לבין גבעת המטוס (783.2 מ' גובה מעל פני הים). וילסון (Wilson 1865: Pl. VII) ושיק (Schick 1878), מפה מקופלת) סברו, שתוואי האמה העליונה עבר ממזרח לרכס של מנזר מר אליאס וכי היא קשורה לבריכה הסמוכה לכנסיית הקתסמה מדרום (איור 1) כ-200 מ' מדרום לקטע שבו האמה הייתה גלויה מצד דרך חברון (איור 1: קטע 4; ר' להלן). לעומת זאת, בסקר שערך מזר (תש"ן: 183), הוא גילה קטע חצוב של האמה העליונה שהקיפה את גבעת המטוס ממערב (איור 1: קטע 1).³ כ-300 מ' מצפון לקטע שסקר מזר, חשף וייס (תש"ס) קטע חצוב נוסף (כ-60 מ' אורך, 778.75 מ' מעפה"י) במורדותיה הצפוניים-המערביים של גבעת המטוס (איור 1: קטע 2). האמה בקטע זה מתפתלת ומנצלת, ככל הנראה, את נקיקי הסלע הטבעיים; היא צרה למדי וחתכה דמוי האות U (כ-0.3 מ' רוחב בראשה, 0.2–0.6 מ' עומק), בדומה לחתך של קטע האמה שנחשף בדרך חברון (איור 1: קטע 4).⁴ ממצאיהם של מזר ושל וייס מאפשרים לדחות את הצעתם של וילסון ושיק (ר' לעיל). גם גובה דופנה הצפונית של הבריכה שמדרום לקתסמה (784.3 מ' מעפה"י; איור 1),

כ-8 מ' מעל מפלס האמה העליונה, אינו מאפשר לקשור אותה לאמה.⁵

קטע קיר, החשוד כקטע נוסף של האמה העליונה (איור 1: קטע 3) עובר ממערב למזרח במדרון הצפוני של גבעת המטוס לרגלי בתי ח'ירבת טבליה, מדרום-מערב לצומת הכניסה מדרך חברון לגבעת המטוס.

במורדות המערביים של רמת רחל (חורבת צוחר), לצד דרך חברון, היה חשוף קטע של האמה כקילומטר אחד מצפון-מזרח לחפירתו של וייס (איור 1: קטע 4; 776.5 מ' גובה מעפה"י).⁶ האמה בקטע זה בנויה לגובה ניכר, ולאורכה ובהמשכה דרומה בוצעה החפירה בשטח A1 (להלן). מכאן נמשכה האמה מזרחה, ולאחר מכן צפונה ומערבה בהקיפה ערוץ קטן במדרון הצפוני של רמת רחל לאורך כ-180 מ', עד נ"צ ר"ח 220519/627839 (איור 1: קטע 5). האמה בקטע זה חשופה לסירוגין, והיא משולבת בקירות הטרסות החקלאיות המאוחרות לה; המשכה של האמה צפונה קבור מתחת לשטחים החקלאיים של קיבוץ רמת רחל ובהמשך היא נתגלתה שוב בחפירת שטח A2 (איור 1: קטע 6)

החפירה

שטח A1 (איור 1: קטע 4; תכנית 1). בשטח זה, כאמור, האמה הייתה גלויה לפני החפירה. האמה נוקתה, ונערכה חפירה מאחוריה ולמרגלותיה. לאורך כ-30 מ' בחלק הצפוני של קטע זה שימשה האמה תשתית לחלק מקירותיו של מבנה מודרני שעמד בהריסותיו; במהלך החפירה הובחן כי אבני היסוד של האמה, בעיקר הגדולות שבהן, נשדדו, וייתכן כי הן שימשו בבניית המבנה. מצפון למבנה נקטע חלקה העליון של האמה לצורך פריצת שביל והקמת גדר אבן, אך חלקה התחתון השתמר ואפשר לעקוב אחר מהלכה בפנייתה למזרח (תחילת קטע 5; ר' איור 1).

בחפירה מדרום לקטע 4, הגלוי, נחשף המשכה של האמה לאורך כ-60 מ' נוספים. קטע זה נמצא מכוסה ברוכב בשפכים שהובאו לכאן מהעיר העתיקה לאחר מלחמת ששת הימים (1967). צבען של שכבות השפכים שחור לעומת העפר המקומי האדמדם; בשפכים נמצאו שברי עמודים — על אחד מהם חרות כנראה תו סתמים — ותבנית לתכשיטים (איור 9: 5; להלן). סך הכול נחפרה האמה בשטח זה לאורך כ-120 מ', ואפשר לעקוב אחר מהלכה לאורך כ-300 מ' רצופים (איור 1: קטעים 4, 5) עד להיעלמה.

איור 2. האמה בשטח A1, מבט לצפון-מזרח.

איור 3. האמה בשטח A1, מבט על לכיוון צפון; תעלת האמה המטוּיחת נישאת על יסוד בניו.

גובה השתמרותה של האמה בקטע זה שהיה גלוי לפני תחילת החפירות מגיע כדי 2 מ'. יש לה מסד רחב ומוצק (כ-2 מ' רוחב), הבנוי מאבני גוויל שטוחות, ללא נדבכים ברורים (איור 2): הפן הפונה למורד מעובה ומוקפד בבנייתו, ואילו הפן הפונה למעלה המדרון מוקפד פחות, שכן לאחר בניית האמה הוא כוסה עפר למרבית גובהו. הרוחב הכולל של תעלת הזרימה (specus) של האמה צר מרוחב המסד (כ-1.7 מ' רוחב מרבי, כולל עובי הדפנות), וחתכה בצורת האות U (איור 3; תכנית 1: חתך 1-1) בדומה לחתך האמה בקטע שחשף וייס (ר' לעיל ובהערה מס' 4). בחתך האמה הובחנו ארבע שכבות טיח בתעלת הזרימה (תכנית 1: חתך 1-1; איור 4): שכבת הטיח העליונה גבוהה בכ-0.14 מ' משכבת הטיח התחתונה. התעלה טויחה בטיח אדמדם משובח, ובו גריסי חרס רבים, האופייני לתקופות הרומית והביזנטית (פורת תש"ן: 74-75). חשיפת שכבות הטיח מאפשרת לשחזר את בנייתה: במקור הייתה תעלת הזרימה רחבה למדי (כ-0.55 מ'), ועם כל שכבת טיח הלך רוחבה והצטמצם, עד שבשלב האחרון היה רוחבה כ-0.35 מ'. גם פן האמה הפונה למעלה המדרון טויח, אם כי בטיח גס (איור 5); טיח זה נועד למנוע חדירה של מי נגר עלי לתעלת הזרימה, שכן זו לא כוסתה בעפר

איור 4. חתך בתעלת האמה בשטח A1, ובו ארבע שכבות טיח.

לניקוז המים שהצטברו בפן הפונה אל מעלה המדרון.⁷ כאמור, בקטע זה האמה בנויה לגובה רב מעל סביבתה, ונתונה דומים לאלה של קטע האמה שסקר מזר (תש"ן: 180 למטה, 181 למעלה) בקרבת בריכות שלמה.⁸ בחלק הדרומי ביותר של השטח שנחפר, נחשפו שרידיהן של שתי אמות מקבילות, השייכות ככל הנראה לשני שלבי בנייה, אם כי יחס הזמנים ביניהן אינו ברור (תכנית 1: חתך 3-3). על פני השטח בקרבת האמה נמצאה פזורת של שברי כלי החרס מימי הבית הראשון ומימי הבית השני, ובעיקר מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. כן נמצא מטבע מהתקופה הביזנטית במילוי העפר שסתם את תעלת הזרימה (ביכובסקי, להלן: מס' 2).

שטח A2 (איור 1: קטע 6; תכנית 2). קטע נוסף של האמה נחשף כ-200 מ' מצפון לקצה קטע 5 שהיה גלוי וכ-150 מ' ממזרח ל'צומת הפילבוקס', בשטחי המטעים של קיבוץ רמת רחל לקראת סלילת כביש הטבעת המזרחי המוביל אל שכונת ארמון הנציב (היום: רחוב אשר וינר). אתר החפירה נקבע לאחר שחושב המשך התוואי המשוער של האמה ובהתאם לגובהה בשטח A1 (איור 1: קטע 4). בקטע זה (כ-60 מ' אורך) השתמרות האמה גרועה (איורים 7, 8); אף כאן נחשפו שרידים של שתי אמות, ככל הנראה שני שלבי בנייה של האמה, זה לצד זה. תעלת הזרימה המטויחת שנשא המסד לא נותרה באתרה, אם כי שברים של גושי טיח נמצאו פזורים

איור 5. פן האמה בשטח A1, הפונה למעלה המדרון, מבט-על לכיוון דרום; על הקיר מימין נראים שרידי טיח.

כמו נדבכי היסוד של האמה. בקטע זה נחשף מרזב (תכנית 1: חתך 2-2; איור 6) — אולי עדות לכך שביסוד האמה נקבעו מרזבים במרחקים קצובים

איור 6. המרזב שנחשף ביסוד האמה, מבט למזרח.

איור 7. יסוד האמה בשטח A2, מבט לצפון-מזרח; מעליו נראה צינור מודרני, המוביל לבור ספיגה מימין.

בשני חתכים מצומצמים שנעשו עד הסלע (תכנית 2), האחד לרוחב יסוד האמה (L6) והאחר לרוחב קיר מקביל לה ממערב (L5), שעלתה השערה ששימש מסד לאמה באחד משלביה (איור 8), נמצאו שברי

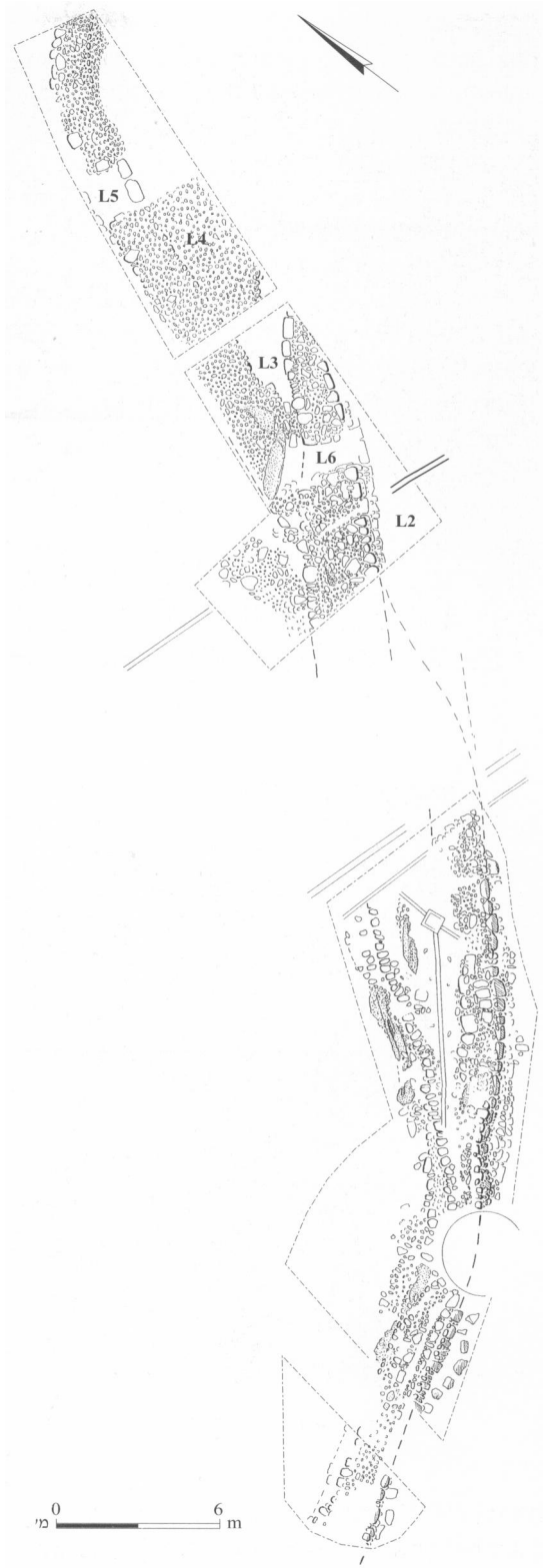
בשטח. ההשתמרות הרעה של האמה, ללא תעלת הזרימה, היקשתה על חישוב גובה הזרימה בה ואחוז שיפועה, וכן על היחס בין השלבים. האמה בקטע זה תועדה ולאחר מכן נהרסה לצורך סלילת הכביש.

איור 8. הקטע הצפוני של יסוד האמה בשטח A2, במקום שנראה היה שהאמה מתפצלת, מבט לצפון.

כלי חרס מצולעים, האופייניים לתקופה הביזנטית (ר' להלן). רוב הממצא על פני השטח תוארך לתקופה הביזנטית, אך נמצאו גם שברי כלי חרס מימי הבית הראשון, מימי הבית השני, מן התקופה הרומית המאוחרת ומן התקופה הממלוכית, וכן שבבים מתעשיית שיבוצי דר שזמנם, ככל הנראה, העת המודרנית (לממצא דומה מח'ירבת טבליה, ר' קוגן-זהבי תשס"א: 76).⁹ בקרבת האמה, (לוקוסים 1-4), נמצאו שלושה מטבעות מהתקופה הביזנטית (ביכובסקי, להלן: מס' 1, 3, 4), נוסף למטבע משטח A1 לעיל. לעומת זאת, על שרידיה הפגועים (L2) נמצאו שני מטבעות מימי בית עבאס (ביכובסקי, להלן: מס' 5, 6) המלמדים אולי על זמן פירוק קטע זה של האמה או על זמן כיסויה בעפר.

מצפון לקטע זה אין האמה גלויה היום. לפי מזר (תש"ן: 183), היא הייתה גלויה לסירוגין בין מטעי קיבוץ רמת רחל עד לרחוב רבדים שבתחומי שכונת ארנונה; לפי קלונר (תשס"א: 129, אתר 66), האמה עברה בקרבת שדרות עין צורים שבשכונת ארנונה.

תכנית 2. אמת המים בשטח A2: קטע 6.

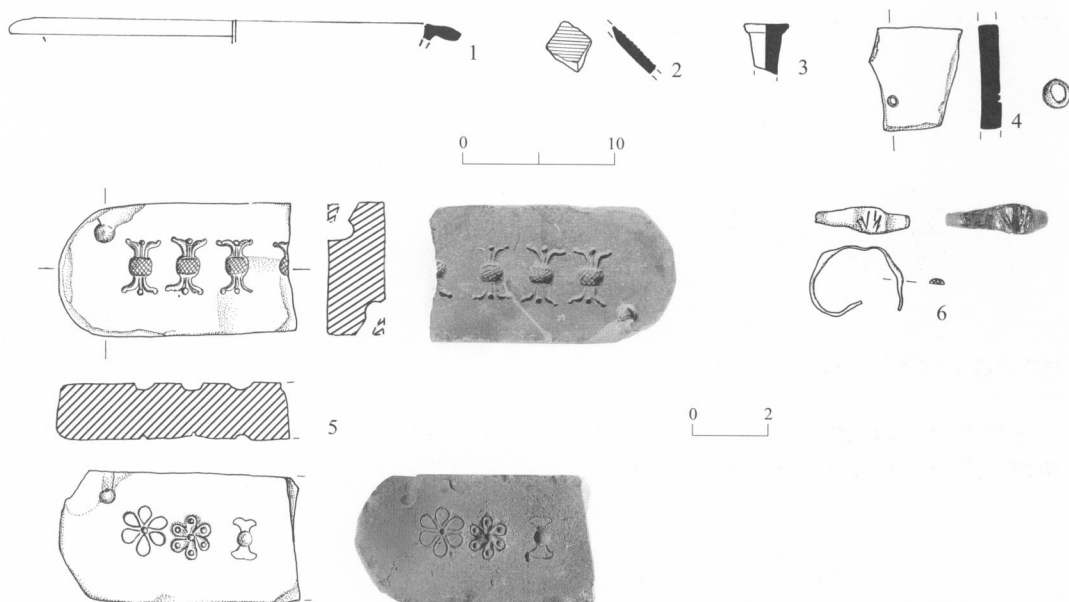
רעפים. בחפירה נתגלו כמה שברי רעפים; רק על אחד מהם, שבר קטן מאוד, נמצאה טביעה של עיגול וייתכן שהיו גם עיגולים נוספים (איור 9:4). טביעה דומה נמצאה על רעף מרמת רחל מהתקופה הביזנטית (Aharoni 1962: Fig. 2:8), שם הטביעה ממוקמת בקצהו של שבר הרעף, וגם שם סברו החוקרים שעל הרעף היו עיגולים נוספים (Aharoni 1962: Fig. 2:6, 7).

תבנית אבן לייצור תכשיטים (איור 9:5). התבנית מוארכת בצורתה, מעוגלת בקצה האחד ושבורה באחר; צורתה השלמה אינה ברורה. היא שימשה בשני צדיה: בצדה האחד יש ארבעה דגמים זהים — סרט אוחו ארבעה ענפים, שלושה שלמים ואחד חלקי; בצדה האחר של התבנית יש שלושה דגמים — שני סוגי פרחים ועניבה. כיוון שלתבנית אין תעלות לשפיכת מתכת מותכת, נראה שהיא

הממצא

רוב הממצאים משטחים A1 ו-A2 מתוארכים לתקופה הביזנטית; מקורם בלוקוסים שאינם נקיים, למעט כמה פריטים שנמצאו בתוך יסודות האמה בשטח A2 (L6).

כלי חרס. נמצאה שפת קערה (איור 1:9) מצורה 1 של מגנס (Magness 1993:204–205, Form 1:), שתאריכה מסוף המאה הג' ועד למאה הו' לסה"נ. מקבילה לקערה זו נמצאה ברמת רחל (Aharoni 1964: Fig. 22:15), שם היא יוחסה לשכבה IIA מהמאות הו'–הז' לסה"נ. שבר הקנקן (איור 2:9) אופייני לתקופה הביזנטית (Magness 1993:221–230). שבר של פקק (איור 3:9), ששרדה ממנו רק ידית אחיזה שצורתה קעורה, שייך לצורה 2 של מגנס (Magness 1993:248), שזמנה המאה הו' עד אמצע המאה הח' לסה"נ.

איור 9. הממצא משטחי A.

מס'	הפריט	מס' סל	שטח	לוקוס
1	קערה	24/2	A2	5
2	קנקן?	27/1	A2	6
3	פקק חרס	41/1	A1	12
4	רעף עם טביעה	17	A2	2
5	תבנית תכשיטים עשוי אבן	57	A1	16
6	טבעת ברונזה	56	A1	3

מס' 8, מן התקופה הממלוכית, מאוחר לאמה, ומקורו בשפכים מהעיר העתיקה.

1. מס' רישום 26, שטח A2, לוקוס 1, מס' ר"ע 62779.

383–395 לסה"נ.

פנים: [---] דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה ושריון.

גב: [SAL]VS RE[–PVBLICAE] ויקטוריה צועדת לשמאל, גורת שבוי מאחוריה, מחזיקה קן שלל על כתפה. סימן מטבעה שחוק.

AE, ↑, 0.88 גרם, 12 מ"מ.

השור 2: 102, Nos. 2768–2771. LRBC

2. מס' רישום 54, שטח A1, לוקוס 2, מס' ר"ע 62776. ארקדיוס, 395–408 לסה"נ.

פנים: [DNAR]CA–DIVS PF AVG, דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה ושריון.

גב: GLOR–IA ROMA–NORVM שלושה קיסרים עומדים לחזית, מחזיקים שרביטים. סימן מטבעה שחוק.

AE, ↑, 0.88 גרם, 13 מ"מ.

השור 2: 102, Nos. 2801. LRBC

3. מס' רישום 19, שטח A2, לוקוס 4, מס' ר"ע 62783.

אנסטסיוס א', קונסטנטינופול, 491–518 לסה"נ.

פנים: [DNANASTA–SIVS PP AVG], דיוקן לימין, עטור נזר.

גב: ⲛⲓ

AE, ↓, נומוס, 0.97 גרם, 8 מ"מ.

DOC 1: 11, No. 15.

4. מס' רישום 12, שטח A2, לוקוס 3, מס' ר"ע 62782.

הרקליוס, קונסטנטינופול, 629–631 לסה"נ.

פנים: הרקליוס והרקליוס קונסטנטינוס עומדים לחזית, מחזיקים שרביטים שבראשם צלב. למעלה ביניהם כוכב.

שימשה לעיצוב תכשיטים בהכאה של רדידי מתכת. כך נוצרו חצאי תכשיטים ששימשו לשיבוץ או שהודבקו זה לזה. בקצה המעוגל של התבנית נקדח חור משני עברי התבנית, בחוסר התאמה; אפשר שחור זה שימש לקיבוע התבנית בזמן ההכאה או לצורך קיבוע שני חלקי התבנית זה לזה בעת יצירת התכשיט.

התבנית נמצאה בשפכים שמקורם בעיר העתיקה, ולכן מקורה וזמנה אינם ברורים. עד כה נמצאו שלוש תבניות ליצירת תכשיטים בעיר דוד ותבנית רביעית, בהר ציון. תבנית אחת מעיר דוד דומה מעט בצורתה לתבנית מדרך חברון, אך היא עשויה חרס ותאריכה ימי הבית השני (Rosenthal–Heginbottom 1992:275–277); התבנית השנייה עשויה אבן גיר רכה, ונמצאה במילוי של טרסה חקלאית שיוחסה לתקופה הביזנטית או האסלאמית הקדומה (Rosenthal–Heginbottom 1992:277); ואילו התבנית השלישית, אף היא מאבן, תוארכה לתקופה החשמונאית (Duncan 1925:23, Pl. VII:21). התבנית מהר ציון עשויה אבן (ברוש תשמ"ז: 18, 22, 42, מס' 16) והיא תוארכה לתקופה האסלאמית.

טבעת ברונזה (איור 9: 6). על הטבעת אפשר להבחין בעיטור או בכתב חרות; כיפוף הטבעת במקום זה אינו מאפשר זיהוי נוסף.

ממצא המטבעות

גבריאאל כיכובסקי

בחפירה נתגלו 14 מטבעות; כולם, למעט אחד, נמצאו סמוך לאמת המים (שטחים A1, A2); מטבע מס' 7, מהתקופה הממלוכית, נמצא בחפירת בדיקה בשטח D, שם לא נתגלו שרידים ארכיאולוגיים. שמונה מטבעות זוהו. הם נוקו במעבדות רשות העתיקות בראשותה של אלה אלטמרק וצילם אותם סנדו מנדריאה; את המטבעות מהתקופה האסלאמית זיהה אריאל ברמן. המטבעות מתוארכים לפרק הזמן שבו שימשה האמה, דהיינו לתקופות הרומית–הביזנטית ולתקופה העבאסית. לא נתגלו מטבעות מימי הבית השני — פרק הזמן שלו יוחסה בעבר האמה (ימי המלך הורדוס) — ולכן אולי יש בממצא הנומיסמטי כדי לתמוך בהצעתו של החופר לגבי איחור תאריכה של האמה לתקופות הרומית–הביזנטית. ייתכן כי שני המטבעות מהתקופה העבאסית (מס' 5, 6) מתארכים את הזמן שבו נהרסה האמה ופסקה לשמש. מטבע

תיארוך האמה

אמת המים העליונה לירושלים, בשונה מאמת המים התחתונה לירושלים, אינה מתועדת במקורות ההיסטוריים (ר' ביליג תשנ"ז), ותיארוכה מתבסס אך ורק על המחקר הארכיאולוגי. בבואי להציע תיארוך לאמה העליונה, אני מבקש להתייחס לשלוש הטענות האלה:

א. האמה העליונה הוקמה בזמנו של הורדוס, בימי הבית השני, כדי לספק מים לאזורים הגבוהים של ירושלים: העיר העליונה, המצודה והארמונות על בריכותיהם ומזרקותיהם (שהרי אין זה סביר שיזונו רק ממי בורות או מגר עילי).¹⁰ כך סברו גרג סמית (Gregg 1899:129), וילסון (Wilson 1905:76–77), ונסאן (Vincent 1907:128–129), וגבע (תשנ"ג), אך עד כה לא נמצאו להצעותיהם סימוכין בממצא הארכיאולוגי.¹¹

ב. את האמה העליונה בנו חיילי הלגיון הרומי העשירי. במשך כמאה שנה הייתה נקודת האחיזה הארכיאולוגית היחידה לתיארוך האמה הכתובות הלטיניות החרותות על חוליות צינור האבן באזור בית לחם; לצד הכתובות חרות סימן מפקד סנטוריון של הצבא הרומי בצירוף שם,¹² אותו מפקד כנראה פיקח על בניית קטע מן הצינור.¹³ מכך הסיקו דלמן (Dalman 1930:275), קלנר (תש"ז: 136–140), הקר (תשט"ז: 217) ומזר (תש"ן: 183, 189) שהצבא הרומי הוא זה שהקים את האמה העליונה במאה הב' לסה"נ, כ-150 שנה לאחר ימי הורדוס, כדי להזרים מים אל העיר העליונה של ירושלים, שם היה מחנה הלגיון העשירי שהוצב באיליה קפיטולינה. לפי חוקרים אלה, האמה העליונה נועדה להחליף את האמה התחתונה אשר חרבה כנראה עם חורבן ירושלים במרד הגדול (איכה רבה ד:ד).¹⁴ שיקום האמה התחתונה לא היה כדאי, שהרי ייעודה היה הר הבית, המרוחק והנמוך בהרבה מהעיר החדשה.

ג. לאורך האמה העליונה ניכרים שרידים של שתי תקופות בנייה. תופעה זו בולטת במיוחד בבית לחם, שם ננקטו שני פתרונות משוכללים כדי להתגבר על נפילה של 30–40 מ' לאורך 2–3 ק"מ באוכף של קו פרשת המים הארצי. בסקר שערך עמית (תשנ"ד: 58–62) באוכף זה בקרבת קבר רחל, הוא הבחין בקיר מסיבי ובו אומנות במרחקים קצובים, סמוך לצינור החוליות ובמקביל לו. עמית קבע שהאומנות הן שרידיו של גשר עלי שנשא אמת מים. אף על פי שלא נתגלה במקום ממצא מתארך, קבע עמית שהגשר נבנה בזמנו של הורדוס, כי הוא קדום לצינור האבן וכי שניהם הוקמו כפתרונות הנדסיים כדי לצלוח את האוכף.¹⁵

גב: A מתחת, B; משמאל A]NNO; מתחת לקו CON. תאריך מדויק לא ברור. 30 גרם, 4.61 גרם, 23 מ"מ. השור DOC 2, 1:300, No. 117a.

5. מס' רישום 9, שטח A2, לוקוס 2, מס' ר"ע 62780.

עבאסי, אבו אל-פדל ג'עפר אל-מקתדר באללא, אהוז, 309 להיג'רה/922 לסה"נ.

פנים: במרכז: לאלה לא/אללה وحده/لالشریک له/אבו العباس بن/امیر المؤمنین

בשוליים: بالاهواز سنة یسع وثلثمائة

גב: במרכז: لله/محمد/رسول/الله/المقصد بالله عمید الدولة

AR, דיריהם, ↑, 2.73 גרם, 27 מ"מ.

השור Nicol, el-Nabarawt and Bacharach 1982:36, No. 1410 (אבל תאריך 320 להיג'רה).

6. מס' רישום 10, שטח A2, לוקוס 2, מס' ר"ע 62781.

עבאסי, המאה הט' לסה"נ.

AE, פלס, 2.40 גרם, 20 מ"מ.

7. מס' רישום 4005, שטח D, לוקוס 405, מס' ר"ע 62777.

ממלוכי.

פנים: ولا

גב: שחוק.

AE, פלס, 1.43 גרם, 13 מ"מ.

8. מס' רישום 53, שטח A1, לוקוס 16, מס' ר"ע 62778.

ממלוכי.

AE, פלס, 5.21 גרם, 22 × 23 מ"מ.

מדרגות חקלאיות וקברים (שטח A1)

מדרגות חקלאיות. לאחר שהאמה העליונה חדלה לתפקד שולבו חלקים ממנה במדרגות חקלאיות מאוחרות. לעתים האמה שימשה רום המדרגה או בסיס לה, ולעתים היא כוסתה בשלח המדרגה.

קבר (L5; נ"צ רי"ח 22040/62772, רי"י 17040/12772). סמוך לראש האמה (איור 1: קטע 4), מעט מצפון לקצה הדרומי של הקטע שהיה גלוי לפני תחילת החפירות, נתגלה קבר. הקבורה, ככל הנראה מודרנית, הייתה של זכר בוגר, שגילו 18–25 שנה וגובהו המשוער 1.71 מ'.¹⁸

מערה I (נ"צ רי"ח 220358/627644, רי"י 170358/127644; איור 1). המערה חצובה בסלע מדרום-מזרח לקצה הדרומי של האמה בשטח A1. בחזית המערה הותקנה חצר מוקפת גדרות אבן. על קירות החצר ניכרים סימני החציבה. פתח המערה גדול וסיתותו גס; בשלב מאוחר נחסם הפתח בבניית קיר לרוחב רובו, כך שנותר מעבר צר. מדרגות ירדו מן החצר לתוך המערה, שרוצפה בלוחות אבן קטנים. ייתכן שהמערה שימשה במקורה לקבורה (אי אפשר לקבוע את זמנה), אך הוסבה בעת האחרונה למגורים או להתבודדות.

שרידי מתקנים ומערות קבורה (שטח B)

גת. הגת (תכנית 3; איורים 1, 10) נחשפה בתחומי יער קדושי יהודי אתיופיה, שנטעה הקל"ל¹⁹ על מדרון מדרום-מערב לרמת רחל (נ"צ רי"ח 2204/6275, רי"י 1704/1275) בשטח התחום בגדרות אבן ומדרג במדרגות חקלאיות. הגת מורכבת משני משטחי דריכה, גדול (A) וקטן (B), שניהם מרוצפים פסיפס, ובור איסוף (C; איור 10). משטח הדריכה העיקרי היה במקור קטן יותר במידותיו (4 × 4 מ'); הוא רוצף בפסיפס לבן גס, ששרד רק בחציו. בשלב מאוחר הורחב המשטח לכיוון מזרח ב-0.5–0.7 מ' (A1); הקטע שנוסף לא רוצף בפסיפס. במדרגת הסלע המקיפה את משטח הדריכה ממזרח ומצפון נחצבו שני שקעים מלבניים, מוארכים (0.15 × 0.45 מ', עומק 0.15 מ'; איור 11), אחד בכל צד; תפקידם אינו ברור, אך ייתכן ששימשו לעיגון סככת כיסוי שהייתה מעל משטח הגת. ממזרח למשטח הדריכה הגדול נחשפה חציבה לא גמורה (D), שיעודה אינו ברור. משטח הדריכה השני (B), הקטן יותר, הותקן

אמנם בחפירות דרך חברון לא נתגלה ממצא חד-משמעי היכול לסייע בתיארוך האמה, אך על סמך כמה ראיות נסיבתיות, נראה שיש לאחר את תיארוך האמה העליונה למן המאה ה' ואילך:

א. בחתך שנעשה דרך תעלות הזרימה של האמה בשטח A1 (איורים 1: קטע 4; 4; תכנית 1: חתך 1–1) נחשפו ארבע שכבות של טיח ובכולן גריסי חרס. מקובל לתארך טיח זה לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (פורת תש"ן).

ב. בחתך שנעשה במסד האמה בשטח A2 (איור 1: קטע 6; תכנית 2), נמצאו מעט שברי כלי חרס, כולם שברי גוף מצולעים מהסוג הנפוץ בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.

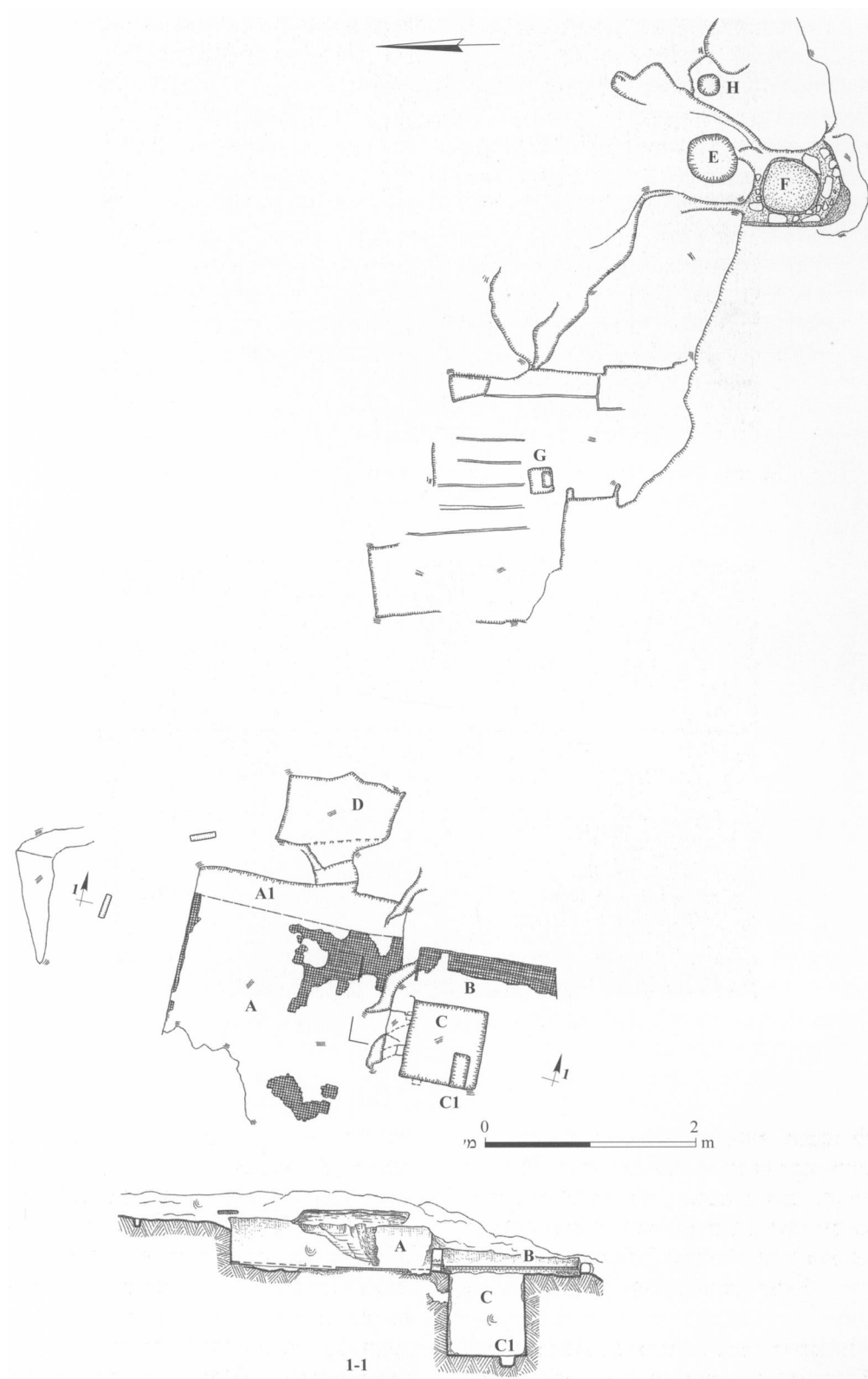
ג. אמת ממילא, ככל הנראה המשכה של האמה העליונה,¹⁶ נבנתה בתקופה הביזנטית (המאות ה'–ה' לסה"נ) (רייך ושוקרון תשנ"ד: 82; מאיר תשנ"ג[א]; תשנ"ג[ב]: 59–60; ¹⁷ אסף וביליג תשנ"ז: 89; בהכנה); ביסוד של אמת ממילא נמצאו שברי רעפים של הלגיון העשירי (רוני רייך, מידע בעל פה). האמה שנחשפה בשטח A1 (איור 1: קטע 4) דומה לאמת ממילא במאפיינים האלה: (1) סגנון הבנייה של קיר החזית של מסד האמה, דהיינו נדבכים לא-סדורים כלפי חוץ; (2) הקיר הפונה למעלה המדרון מטיח; (3) מרזבים המותקנים ביסוד האמות.

ד. במילוי שנשען על קיר האמה בשטח A1 (איור 1: קטע 4) נמצאו מעט שברי כלי חרס מהתקופות הרומית והביזנטית.

על סמך ממצאי החפירות בדרך חברון, שבהם נראו לעתים שתי אמות, אני מציע שתי אפשרויות: א. הגשר והצינור בבית לחם שייכים לשתי אמות נפרדות: לאמה העליונה ולאמה השלישית שסקר וילסון (Wilson 1865:83) מדרום לבית לחם. לרוב, רק שרידי האמה המאוחרת מבין השתיים, שנשתמרה טוב יותר, נחשפו בדרך חברון (ואולי אף בממילא; אסף וביליג, בהכנה).

ב. לדעתי, סביר יותר שהגשר והצינור שייכים לאמה אחת, היא האמה העליונה, שלה שני שלבים שנתגלו גם בדרך חברון. מכל מקום, נראה שאת שרידי האמה (האמות?) בדרך חברון אפשר לתארך לכל המוקדם למאה ה' לסה"נ.

על סוף פעילותה של האמה העליונה אין נתונים ברורים; כפי שצוין לעיל, שני מטבעות מהתקופה העבאסית (ביכובסקי, לעיל: מס' 5, 6), שנמצאו בשטח A2 מעל שרידי האמה, מלמדים אולי על זמן פירוקה של האמה בקטע זה, או על כיסויה בעפר.

תכנית 3. שטח B: גת, בור, שוקת, אגן שיקוע ומחצבה, תכנית ותחתך.

איור 10. הגת בשטח B, מבט לדרום: בחזית — המשטח הגדול, שהורחב מזרחה (שמאלה בתצלום), ברקע — בור האיסוף והמשטח שסביבו.

איור 11. השקעים שמצדי משטח הדריכה של הגת, מבט לדרום.

בשטח הגת לא נתגלה כל ממצא, ואפשר לשער על סמך ריצוף הפסיפס שהגת הותקנה בתקופה הביזנטית. ברמת רחל הסמוכה נתגלתה מתחת לכנסייה מהמאה ה' לסה"נ גת, שחלקים ממנה מרוצפים פסיפס לבן (אהרונ' תשט"ו: 154–155); אהרונ' תיארך את הגת למאה ה' לסה"נ.

בור מים, שוקת(?) ומחצבה. כ-16 מ' ממזרח לגת, במעלה המדרון, נחשף בור מים (E; נ"צ רי"ח 22042/62748, רי"י 17042/12748; תכנית 3)

מדרום למשטח הדריכה הראשי, והוא מקיף את בור האיסוף ממזרח ומדרום. המשטח רוצף כאמור פסיפס, ונראה ששימש משטח דריכה משני.

בור האיסוף (C; 1.5×1.5 מ', עומק 1.7 מ') היה מטוּיח על פי שרידי הטיח על דופנותיו. בתחתית הבור ובדרום-מערבו נחצב אגן מלבני (C1; 0.6×0.3 מ', עומק 0.2 מ'), ובקצהו המערבי — ספלול. בחלקו העליון של הבור, בדופנו המערבית, נחצב שקע קטן, ששימש כנראה מדרך.

רב הובחנה בחלקו העליון של פתח הכניסה נסיגה לקליטת אבן סגירה רבועה. נראה שזמנן של מערות II ו-III הוא ימי הבית השני, בדומה למערות שנתגלו ברמת רחל הסמוכה (ר' שטקליס תרצ"ה; Kochavi 1964).

'ביר קדיסמו' וכנסיית הקתיסמה (שטח C)

בכרם זיתים בשוליים המזרחיים של דרך חברון, כ-400 מ' מדרום לקטע 4 של אמת המים העליונה וכ-500 מ' מצפון למנזר מר אליאס, נמצא אתר 'ביר קדיסמו' (נ"צ רי"ח 22025/62735, רי"י 17025/12735; איור 1);²⁰ נראה ששם זה התייחס לאורך ההיסטוריה לבור המים שבשולי דרך חברון (איור 12). פתח הבור נסתם לא מכבר בבטון מודרני. מזר (מייזלר תשצ"ה: 5) טען שזהו שמה של בריכה קדומה, הנמצאת במרחק-מה מהבור (איור 13).

ולצדו אגן שיקוע עגול (F; 0.9 מ' קוטר, 0.4 מ' עומק), שוקת (?) (H; 0.4 מ' קוטר) ומחצבה (G). מי הנגר נותבו משטח המחצבה אל אגן השיקוע F, שהיה מטויח ומוקף גדרת אבן. מן האגן הוזרמו המים אל בור E, שהיה מלא במים, ולכן לא נבדק.

מערות II ו-III (נ"צ רי"ח 22040/62752, רי"י 17040/12752; איור 1). מערה II ממוקמת בפינתה הצפונית-המזרחית של עוד מחצבה. מתוך המערה צומח היום עץ תאנה גדול. הכניסה למערה קבועה במערב, ולה מבוא מקורה. פתח, שמסגרתו נסוגה לקליטת אבן סגירה רבועה, מוביל לחדר רבוע שנמצא מלא סחף; המערה לא נחפרה אך הובחנו בה כוכי קבורה.

מערה III ממוקמת מטרים אחדים מדרום למערה II ובאותו גובה. הכניסה אל המערה קבועה במערב. תקרת המבוא המקורה התמוטטה בחלקה. בקושי

איור 12. בור המים, כנראה 'ביר קדיסמו', בשטח C, מבט לדרום-מערב.

איור 13. בריכת המים ב'ביר קדיסמו', מבט לצפון-מזרח.

אם במקור היו נדבכים נוספים. הממצא בגדרה וסביבה היה מודרני. בתצלום מסוף המאה הי"ט (ר' שפנייר 1987: 31) נראה בבירור, שזו גדרת אבן המקיפה משטח שבמרכזו בור מים; בור זה כוסה, ככל הנראה, בעת הרחבת הכביש (ר' הערה 36; ר' גם צילום אצל קרבול [Charbel 1975:226] ודין (שם).

השטח סביב שני הבורות נסקר, ונמצאה פזורת גדולה של ממצא שרמז על הימצאותו של מכלול כנסייה מהתקופה הביזנטית בקרבת מקום. אבני גזית ושברי עמודים נתגלו בקירות שתחמו דרכים מקומיות. הדרך הראשית הסתעפה מדרך חבורן מזרחה, מן המקום שבו ניצב מגדל רבוע (איור 1), והקיפה את בריכת המים של מכלול הכנסייה מדרום וממזרח, ולאחר מכן התפצלה לשני סעיפים, צפוני (לרמת רחל) ומזרחי.²¹ על פני השטח נמצאו שברים רבים של כלי חרס, פריטי שיש, רעפים ואבני פסיפס רבות (איור 17). פריטים ארכיטקטוניים נוספים, ובהם אדן פינתי, אבני גזית, אבני גוויל וגושי טיח ומלט, נתגלו בבורות שמהם נעקרו עצי זית. באחד הבורות נתגלתה רצפת פסיפס, שנפגעה בעת העקירה. בחפירות בדיקה מצומצמות שנערכו במקום (נ"צ רי"ח 2202/6273, רי"י 1702/1273) נחשפה רצפת פסיפס צבעונית מעוטרת בדגם מעוינים (איור 14),²² ומתחתיה — אגן מטויח משלב קדום (איור 15). באגן נמצאו שברי קנקן (איור 17: 1) מהתקופה הביזנטית.

בור שני (או פתח שני לאותו בור) נתגלה לצד 'ביר קדיסמו' ומעט מצפון לו, על שפת הכביש המודרני. הבור נתון במשטח מרוצף לוחות אבן ומוקף במעין גדרה עגולה למחצה. האזור נוקה מעט במהלך החפירה, והתברר שהגדרה בנויה נדבך אחד של אבני גזית ושברי עמודים בשימוש משני; לא ברור

איור 14. רצפת פסיפס צבעונית, שנחשפה בבור בדיקה, בעת עקירתו של עץ זית, מבט למערב; לימים הוברר שהיא חלק מרצפת כנסיית הקתיסמה.

איור 15. אגן מטויח שנחשף בחתך מתחת לרצפת הפסיפס הצבעונית, מבט לצפון-מזרח.

זיהוי האתר

כבר בעת החפירות היה ברור שהפריטים האדריכליים, קטעי רצפות הפסיפס והממצא הקטן שנחשפו בשטח זה שייכים למבנה ציבור גדול, מפואר; הנחתי שזו כנסיית הקתיסמה פליאון (= הישנה), הידועה ממקורות קדומים, למן התקופה הביזנטית.²³ כנסיית הקתיסמה, שפירוש שמה "מושב", הייתה ממוקמת במיל השלישי מירושלים לבית לחם. היא נבנתה בשנת 450 לסה"נ בערך, במקום שבו נחה מרים בדרכה עם יוסף לבית לחם;²⁴ סיפור זה מופיע לראשונה בפרוטו-אוונגליון של יעקב (Protevangelium of James) 17:3).²⁵ התיאור הקדום ביותר של הכנסייה מופיע ב'חיי תיאודוסיוס' מאת קירילוס מסקיתופוליס,²⁶ ובו מתוארת אישה נדיבה בשם איקליה, שמימנה בניית כנסייה לכבודה של מרים, אם ישו. עוד מספר קירילוס כי תיאודוסיוס עצמו שהה במקום (להלן). במקורות מאוחרים יותר, מהתקופה הביזנטית, מוזכר המקום פעמים מספר, למשל אצל עולה הרגל תיאודוסיוס (משנת 530 לסה"נ; ר' סיפור אחד אודות עקירת אבן המושב בידי אורביקיוס).²⁷ אזכור זה מאשש גם את הכתוב אצל קירילוס. בצורה משובשת נזכרת הכנסייה גם אצל עולה הרגל אנטונינוס מפיאקנזה (משנת 570 לסה"נ),²⁸ וכן בהקשר לתאריכי אירועים נוצריים המופיעים בלוח השנה הגאורגי.²⁹ מקום הכנסייה היה ידוע עד תחילת המאה ה"ב, שכן בשנת 1115 לסה"נ ציין הנזיר הרוסי דניאל שבמקום הייתה כנסייה גדולה, שהוקמה לכבוד מרים ונחרבה על ידי הכופרים.³⁰ השם הערבי 'ביר קדיסמו'³¹ שימר, לדעתי, את השם הקדום — הקתיסמה. הניסיון לזהות ולאתר את הכנסייה נמשך לאורך כמה עשורים. בסוף המאה ה"ט ובתחילת המאה הכ' זיהו פון רייס (von Riess) (1889), וילה (Vailhé 1899:524), תומסן (Thomsen) (1907:74), ונסן ואבל (Vincent and Abel 1914:3), ודלמן (n. 1) (Dalman 1924:22–23) את הכנסייה ב'ביר קדיסמו';³² אבל (Abel 1924) שינה את דעתו בפרסום משנת 1924, וביקש לזהות את מקום הכנסייה ברמת רחל. אישוש להצעתו של אבל נמצא לאחר שנחשפו ממצאים שמקורם בכנסייה ברמת רחל עם הקמת הקיבוץ במקום (ר' שניידר [Schneider 1934] בניגוד למזר [מיזלר תרצ"ה:9]). במפעל החפירות הנרחב שערכה במקום משלחת בראשות אהרונזי נחשפו, בין היתר, מכלול מנזר וכנסייה. לאחר החפירות ברמת רחל הסכימו אהרונזי (תשט"ו:156–157; 1952:1483) וטסטיני (Testini) (1962; 1964) להצעתם של אבל ושניידר.³⁴ למרות

הגילוי ברמת רחל, התעקש וילקינסון (Wilkinson 1977:163) לזהות את הכנסייה ב'ביר קדיסמו'. וילקינסון (Wilkinson 1977:163), מיליק (Milik Ovadia 1970:152–153, Pl.), עובדיה (1960:571) ובגטי (Bagatti 1983:34–37) סברו, שהמקור מ'חיי תיאודוסיוס' מתייחס ל'קתיסמה פליאון', ולכן סביר שהייתה גם 'קתיסמה חדשה'. וילקינסון טען ש'הקתיסמה הישנה' היא זו שעל דרך חברון, והחדשה — ברמת רחל, ואילו מיליק (Milik 1960:571) שיער שברמת רחל נמצאת 'הקתיסמה הישנה', ואילו 'החדשה' נמצאת בקרבת מקום.³⁵ אף מקור אינו מזכיר במפורש את 'הקתיסמה החדשה'. אולם, כיוון שמכלול הכנסייה והמנזר ברמת רחל מצטרפים לכנסיות ולמנזרים רבים לאורך 'הדרך הקדושה' מירושלים לבית לחם, סביר שהכנסייה שזיהיתי ואשר אבנר חשפה (ר' להלן) היא 'הקתיסמה הישנה' המופיעה במקורות (אם כי אין לשלול את סברתו של וילקינסון לקיומה של 'קתיסמה חדשה').

עד לחפירה זו, כל הצעות הזיהוי שלעיל לא היו מעוגנות בממצא הארכיאולוגי, למעט הכנסייה ברמת רחל, שלא נמצאו סימוכין לזיהויה עם הקתיסמה. בעקבות חשיפת רצפת הפסיפס בחפירותיוהממצאים שתוארו לעיל,³⁶ ועל פי העדויות ההיסטוריות והשם הערבי ששמר על השם הקדום (ר' הערה 31), הצעתי שכנסיית הקתיסמה הייתה לצד הדרך לבית לחם; בכך איששתי את הצעתם של פון-רייס, וילה, תומסן, דלמן, מזר ווילקינסון (לעיל). לאחר הזיהוי המחודש, חפרה במקום אבנר (תשנ"ג; תשנ"ד; תשנ"ח), וחפירותיה הוכיחו, ללא ספק, שאלה שרידי כנסיית הקתיסמה. החפירות שלי ושל אבנר חשפו כנסייה מתומנת, שהוקמה סביב סלע, שעליו נחה על פי המסורת מרים. לצורתה של הכנסייה כבר היה רמז בפרסטל הפינתי שנמצא בחפירתי (איור 16); בדיקה

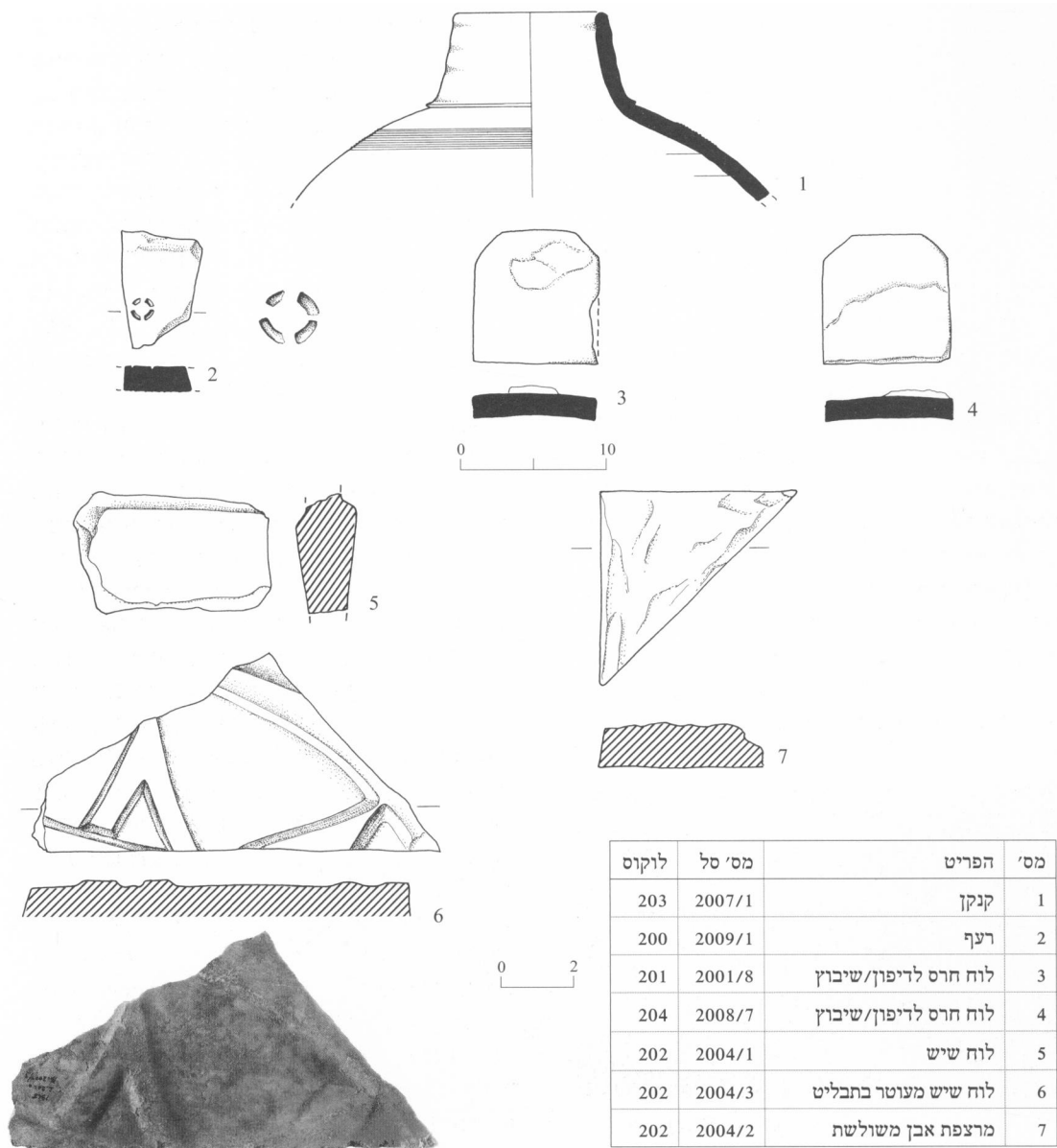
איור 16. פרסטל פינתי של כנסייה מתומנת שנחשף בבירות הבדיקה בשטח C.

האגן שלעיל, נמצאו עדויות בכל השטחים שחפרה אבנר.

הממצא

כלי החרס. שבר קנקן (איור 1:17) נמצא באגן המטויח (L203) שמתחת לרצפת הפסיפס של הגת. הוא שייך לקנקן מטיפוס 6B של מגנס (Magness 1993:227, 230), ותאריכו מסוף המאה ה' עד למאה הח' לסה"נ. מקבילות לו נמצאו ברמת רחל (Aharoni 1964: Figs. 9:6, 24:4).

מדוקדקת הראתה שהזווית הכהה שלו מתאימה לעיצוב של כנסייה מתומנת. קטע הפסיפס שנחשף בחפירתי ממוקם בחלק הצפוני של רצועת המעטפת החיצונית מבין השלוש שהקיפו את לב הכנסייה (ר' אבנר תשנ"ח: 140, איור 182). בכנסייה נתגלו רצפות פסיפס נוספות מעוטרות בדגם המעוינים (אבנר תשנ"ד: איורים 96, 99; תשנ"ח: 141, איור 184) ובדגמים צבעוניים אחרים (אבנר תשנ"ד: איורים 96-98). למציאותם של שני שלבים לפחות במבנה הכנסייה, כפי שהובחנו ברצפת הפסיפס שעל גבי

איור 17. הממצא משטח C.

סקטילה. דוגמות נוספות לריצוף כנסיות בסגנון זה נמצאו בחורבת ברכות (Tsafrir and Hirschfeld, 1979:298, Fig. 7 ובחאן אל-אחמר (Meimaris, 1989:52, Fig. 9a).

תעלת מים ליד מנזר מר אליאס (שטח F)

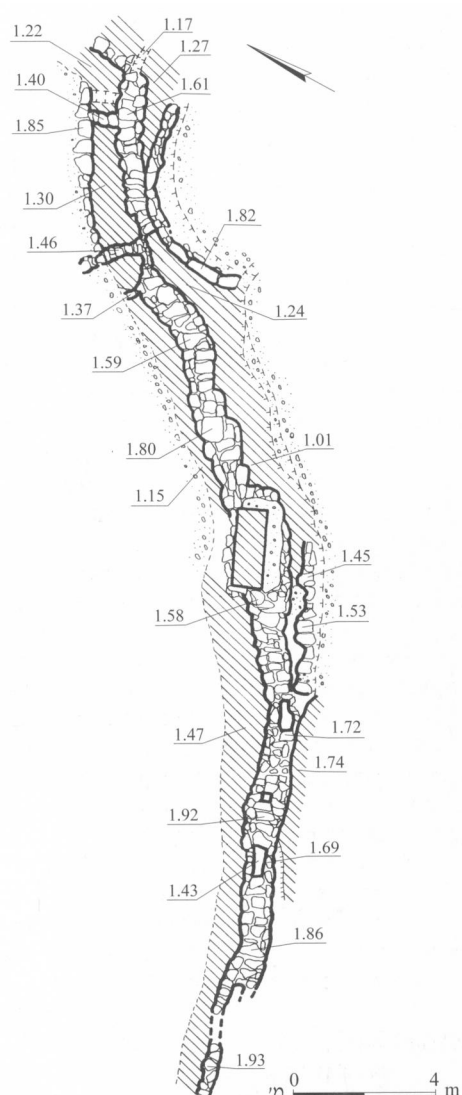
ממערב לדרך חברון, מול מנזר מר אליאס, נתגלתה תעלה שמהלכה ממערב למזרח, לכיוון המנזר (נ"צ רי"ח 21998/62691, רי"י 16998/12691; איורים

רעף ובו טביעה (איור 17: 2). הרעף נמצא על פני השטח (L200). רעף ובו טביעה זהה נמצא בכנסייה הביזנטית ברמת רחל (Aharoni 1962: Fig. 2:5).

לוחיות חרס לדיפון/שיבוץ (איור 17: 3, 4). נתגלו שתי לוחיות חרס לדיפון/שיבוץ: האחת (מס' 3) על רצפת הפסיפס (L201), והשנייה (מס' 4) בבור שנוצר מעקירת עץ הזית (L204). על פני הלוחיות יש שרידי טיח, ולכן נראה שהן שובצו בקיר או ברצפה כשפון אחד נותר גלוי. בשלב מאוחר, אולי בעת ביצוע שיפוץ או טיוח חוזר, הטיח כיסה גם את הפן השני שלהן.

לוחות שיש (איור 17: 5, 6). על פני השטח (L202) נמצאו שני לוחות שיש: האחד (איור 17: 6) מעוטר בתבליט, אולי לוח סורג, ולשני (איור 17: 5) פרופיל א-סימטרי.

מרצפת אבן משולשת (איור 17: 7). המרצפת נמצאה בריבוע בדיקה (L202) על פני שטח. היא שימשה, ככל הנראה, לריצוף בסגנון אופוס

תכנית 4. שטח F: קטע מתעלת מים בקרבת מנזר מר אליאס.

איור 18. תעלת מים, מבט לדרום-מערב.

והובילה אותם לכיוונו. בנקודה מסוימת התפצלה התעלה לשתיים, ויעדן היה כנראה בורות מים. הממצא בתעלה היה דל וכלל גם ממצא מודרני.

1; 18). התעלה (כ-0.2 מ' רוחב ועומק; תכנית 4) נבנתה באבני גוויל ולא טויחה. היא ניקזה כנראה מי נגר ממשטחי הסלע שעל המדרון ממערב למנזר

הערות

¹⁰ ר' בעיקר את נימוקיו של גבע (תשנ"ג:16). אם אכן הורדוס בנה את האמה העליונה, כפי שהוא טוען, סביר להניח שהדבר היה מאוחר אצל יוסף בן מתתיהו, ולו רק כמקור מים לארמון ולמזרקותיו (תולדות מלחמת היהודים ברומאים ה, ד, ג-ד); אך אצל בן מתתיהו מתוארת רק אמה אחת לירושלים, שבנה (או שיפץ) פונטיוס פילטוס, אחרי שנטל את כספי ההקדש של המקדש. אף מידע זה הוזכר כבר כך אגב כדי לציין את הגורם למהומות שהתרחשו בירושלים (תולדות מלחמת היהודים ברומאים ה, ד, ג-ד; קדמוניות היהודים יח, ג, ב).

קיימות גרסות מספר אצל בן מתתיהו באשר למרחק שממנו העביר פילטוס את המים לירושלים: 200, 300 או 400 סטאדיות (אורך סטאדיה הוא כ-190 מ' ובהתאמה המרחקים הם 38, 57 או 76 ק"מ). גם אם נתייחס לגרסה הקצרה ביותר, 38 ק"מ, היא אינה מתאימה לאורכה של האמה העליונה לירושלים, שמביאה את המים ממרחק של 13.75 ק"מ. ככל הנראה כוונת בן מתתיהו היא לאמת ערוב, שאורכה כ-40 ק"מ (עד בריכות שלמה; עם האמה התחתונה, כ-60 ק"מ).

¹¹ גבע (תשנ"ג) מקביל את האמה העליונה לאמה הגבוהה לקיסריה, אשר נבנתה לפי ההיגיון בידי הורדוס, אך טרם נמצאו לכך עדויות ארכיאולוגיות. אדרבה, הכתובות היחידות הקיימות על האמה מעידות כי עבודת הבנייה או השיפוץ נעשו על ידי הלגיונות הרומיים, דהיינו מאוחר לימי הורדוס.

¹² אף על פי שמקובל לייחס את השמות למפקדי הלגיון העשירי הרומי, אין בכך וודאות כיוון שאין לצדם סימני הלגיון או מספרו. כתובות אלו הן ניגוד לסדרת הכתובות המרשימה, המנציחה את פעולות השיקום של האמה הגבוהה לקיסריה, שם הכתובות הן בעלות אופי ממלכתי, והן כוללות את שמות הלגיונות השני, השישי ובעיקר העשירי (ר' פלג תש"ן:122), אשר שיפצו את האמה או תיקנוה.

¹³ הכתובות נחרתו על חוליות האבן לפני שצופו בשכבה עבה של מלט ואבנים, הוכחה לכך שהם נעשו בזמן בניית הצינור ולא במהלך שיפוצו.

¹⁴ מהדורת באבער, ווילנא, תרנ"ט, עמ' 144-145, ע"פ כת"י רומי.

¹⁵ וטרלי (Vetrali 1967:150, Fig. 2) כבר פירסם תצלום של אחת מאומנות הגשר והכיתוב מציין שזו "האמה הרומית" (ללא התייחסות בטקסט). א' דינור שהבחין בקיר האומנות ייחס אותו לבנייה של האמה ושיער שהוא מהתקופה הרומית (ר' עמית תשנ"ד:58-62). אף אבלס וארביט (1996:31-32) נוטים לייחס את האמה העליונה למאה ה' לסה"נ, ולדעתם ייתכן שהצינור קדם לגשר. לדעתם, ולדעת דינור, ייתכן

¹ החפירה בשטח A1 החלה בחודשים מרס-אפריל (הרשאה מס' 1856-A) ונמשכה בחודשים מאי-יולי 1992, אז נוספו שטחים B, C, F (הרשאה מס' 1879-A). החפירה בשטח A2 התקיימה בחודשים ינואר-מרס 1993 (הרשאה 1965-A). את החפירות ערך המחבר, מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת מוריה. השתתפו אלן הובש והרלי שטרק (ניהול שטחים, 1992) ונאסר סנדוקה (ניהול שטח, 1993). סייעו סנדר מנדיארה (צילום שטח), ולנטין שור, ישראל וטקין, ואדים אסמן, רחל גראף, ישראל צוקרמן וניסים קוללה (מדירות), אלה אלטמרק (ניקוי מתכות), גבריאלה ביכובסקי (זיהוי מטבעות), אירנה לידסקי (ציור ממצא), קלרה עמית (צילום ממצא), ג'ו זיאס (אנתרופולוגיה), וכן גדעון אבני וצביקה גרינווט. חוליית שימור מטעם רשות העתיקות, בראשות אבי פרץ, שימרה את קטע האמה שנחשף.

² דדון וזלינגר (תשנ"ז:85, הערה 2) טעו בקביעתם שהאמה פעלה עד לימי המנדט הבריטי, ונראה שחל בלבול בין האמות. ³ קטע זה חשוף היום ועדיין ניכרים בו סימני החפירה והניקוי של מזר. קטע דומה, הנמצא בין בריכות שלמה לבין בית לחם, תואר אצל מזר.

⁴ אני מודה לדני וייס על ששיתף אותי בממצאיו ואפשר לי להשוות את הגבהים עם האמה בדרך חבורן (לפרסום ראשוני ר' וייס תש"ס, שם הוא כתב שגובה האמה 775.59-775.65 מעפה"י). חלקים מהמשך האמה נהרסו בתחילת שנות ה-90 למאה הכ' עם הכשרת אתר הקרואונים בגבעת המטוס.

⁵ חלק נוסף מן האמה, בין קטעים 3 ל-4, נהרס בתחילת שנות ה-90 למאה הכ' בעת הרחבת דרך חבורן לפני ביצוע החפירות הארכיאולוגיות.

⁶ אמנם נמצאו בח'ירבת צלח (חורבת צוחר; רמת רחל) שרידים של הלגיון העשירי, ובהם בית מרחץ ואולי מחנה (Ciasca 1962:69-72), ואכן, את צינור האבן של האמה העליונה בבית לחם הניחו חיילי אחד הלגיונות של הצבא הרומי (להלן), אך לא ייתכן שיש קשר בין האמה לבין ח'ירבת צלח, שכן החורבה גבוהה בהרבה ממפלס אמת המים.

⁷ מרובים דומים נמצאו באמת ממילא בחפירות מאיר (תשנ"ג:60-61) ובחפירות רייך (רייך ושוקרון תשנ"ד). אני מודה להם על המידע ועל הרשות להשתמש בו טרם פרסומו.

⁸ לעומת זאת, לפי מזר, החתך הפנימי של תעלת הזרימה של האמה בקטע הסמוך לבריכות שלמה הוא מלבני.

⁹ בקרבת מקום היה מחנה צבא בריטי, שבוור הספיגה שלו פגע באמה.

אבל (Abel 1924:618) המסורת של היוונים היא העתקה של מעשה אורביקיוס. שניידר (Schneider 1934) טוען כי האבן היא שריד של אמת מים, ולא של מושב.

²⁸ ר' גס 1977:85. Wilkinson. בתיאור זה ניכר בלבול בין מקום הקטיסמה לבין קבר רחל, ובין סיפור המנוחה בדרך ללידה בבית לחם לבין העצירה לשתייה בדרך בריחתה למצרים.

²⁹ לפי טסטיני (Testini 1962:75), לוח זה נערך במאה ה' לסה"נ על בסיס לוח מהתקופה הביזנטית. בגרסת שונות של מקור זה מצוינת הקטיסמה בסמיכות למקום הנקרא, Betophor, Betebre Petophor, (ר' Weippert 1964:177). רוב החוקרים (Abel 1924; Milik 1960:571–572; Testini 1962:76) מזהים את Betophor עם הכפר צור בח'ר, הנמצא בקרבת רמת רחל; אבל (Abel 1924) ציין שתושבי המקום מייחסים את מנוחת מרים לקבר הקדוש (הוואלי) שבמקום. הוא שיער שזו מסורת מקומית, שאומצה לזכר האירוע. לעומתם בטי (Bagatti 1983:36) טוען ש-Betophor היא כנסיית הקטיסמה.

³⁰ ר' רבא תשמ"ז:48. טסטיני (Testini 1962:76–77) מצטט שני מקורות מהמאה ה"ב לסה"נ.

³¹ פון רייס (von Riess 1889) ניתח את תהליך השיבוש: לדעתו, כשמקום כנסיית הקטיסמה אבד בימי הביניים, הוסב 'ביר קדיסמו' לשמש בסיפור המאגיים: אם מלשון קדיסמו (= קדם), ואם מלשון קדיסמו (= קדש). בסקר הברטי, בביאור השמות הערביים (Palmer 1881:289), כתוב: "Bir Kadismu" = holy men, i.e., The well of Kadismu; perhaps from קדשים = קדשים.

טסטיני (Testini 1962:74) תרגם, משום מה, את 'ביר קדיסמו' ל-Well of the Spring (= באר המעיין). טובלר (Tobler 1854:531, ר' שם מקורות נוספים), גרן (תשמ"ב:161, התיאור משנת 1863) וגם פון רייס (von Riess 1889) מזכירים כי צליינים מן המאה ה"ד ואילך הזכירו את 'בור (באר) מעיין' שלוש המלכים, 'המגושים' או 'הכוכב' ('ביר אנג'ס') במקום. לדברי גרן, שמות אלה קשורים באירוע המתואר במת' ב' 1:9–2 (ר' שם דיון).

במשך הדורות התקדש אתר 'ביר קדיסמו' — מקום סיפור בור המאגיים ומנוחת מרים תחת העץ — והשתלב ברשימת האתרים שבין ירושלים לבית לחם, שלהם ייחסו הנוצרים אירועים מיוחדים, כמו מר אליאס הסמוך. ר' למשל גרן תשמ"ב:158–162; וילנאי תשמ"ד:228–229 (במיוחד הציור בעמ' 228).

³² פון רייס (von Riess 1889) הציע את זיהוי למרות שהוא לא ציין את הממצא, פרט לבור ולגל אבנים. דלמן ציין את הבריכה הסמוכה, שלדעתו ייתכן שנותנה מן הכנסייה.

³³ לחיזוק זיהוי אמר אהרונ' המרחק הקטן שבין הכנסייה הנדונה (ברמת רחל), כ-500 מ', חוסר שרידים מתאימים בקרבת הבור, וכן תקופת הכנסייה שיש לייחסה כאמור למאות ה'ה'–ה'לסה"נ בקירוב, נותנים מקום להשערה שאין זו אלא כנסיית הקטיסמה, שהשקפה ממרומי התל על הבור הקדושה שלמטה". יש לזכור, כי מה שמנע מאהרונ' לבדוק את 'ביר קדיסמו' היה מקומו של הגבול בין ישראל לירדן, שעבר מעט לפני הבור.

³⁴ רמת רחל נקראה ח'ירבת אבו-ברך במאה ה"ט ובתחילת המאה הכ', וח'ירבת צלח — משנות ה-30 למאה הכ' ואילך. פלמר (Palmer 1881:300) תרגם את ח'ירבת אבו-ברך ל"החורבה בעלת הבריכה הקטנה". נראה שווילקיסון (Wilkinson 1977:163) טעה כשהוא זיהה את ח'ירבת אבו-

שהגשר לא הושלם מעולם (כמו הקטע של אמת המים הגבוהה לקיסריה, המצוי בכנימינה, שמעולם לא הושלם; נאמן תשנ"ב).

¹⁶ יש לזכור כי קיים עדיין פער גדול בין האמה העליונה בדרך חברון לבין אמת ממילא, וטרם הוכחה רציפות.

¹⁷ בחפירותיו של רוני רייך בפירוק חלק מיסוד האמה ברחוב ממילא נמצאו רעפים עם טביעות של הלגיון העשירי, ולצד קטע האמה — שפך של חרסים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, דבר שאפשר לחופרים להניח שהאמה לא נבנתה קודם לתקופה הביזנטית (רייך ושוקרון תשנ"ד:82). חפירות ממילא טרם פורסמו במלואן ואני מודה לרוני רייך על הרשות להשתמש בנתוניו.

מאיר חשף בקרבת שער יפו קטע באורך של 70 מ' הבנוי על מבנה (מגדל?), שזמנו ככל הנראה מהתקופה החשמונאית. לכן, טען עמית (תשנ"ד:62) שראשיתה של אמה זו בימי הבית השני, אף על פי שמאיר תיארכה לתקופה הביזנטית.

¹⁸ תודה לד"ר ג'ו זיאס על המידע.

¹⁹ הגת נוקתה בעת הכשרת אתר ההנצחה לזכר יהודי אתיופיה שמתו בדרך ישראל, מטעם הקק"ל ובמימונה.

²⁰ ר' למשל במפת הסקר הבריטי (Conder and Kitchener Sheet XVII, 1880).

²¹ ר' תצלום הבריכה והדרכים אצל מייזלר תרצ"ה:5. על אודות הדרך העתיקה, ר' מייזלר תרצ"ה:4, 8; אהרונ' תשט"ו:147–148, הערה 3.

²² דגם זה פשוט ונפוץ למדי (Di Segni 1993:160, n. 14). הוא נמצא על רצפות פסיפס רבות באתר (להלן) ובקפלת הקבורה בבית צפאפה המרוחקת 2 ק"מ מצפון-מערב. בכתובת שבפסיפס בבית צפאפה מופיע תאריך, אך הדעות חלוקות לגבי הכרונולוגיה שלו (לסיכום הדעות ולפרשנות חדשה, ר' Di Segni 1993).

²³ אצל פון רייס (von Riess 1889) מרוכזים המקורות העיקריים; רשימות נוספות נמצאות אצל צפרייר, די-סגני וגרין (Tsafrir, Di Segni and Green 1994:101–102) ואצל טסטיני (Testini 1962:73–77), ושם דיון; יש לשים לב כי הוא קושר את פריטי המבנה לכנסייה ברמת רחל).

²⁴ אחדים ניסו להסביר את נסיבות עצירתה של מרים במקום. עם זאת, מסורת מנוחת מרים נשתמרה בקרבת מקום, תחת צלו של עץ אלה, שכונה 'אלת מרים'. על פי מסורת זו, מרים נחה תחתיו בדרכה חזרה עם בנה להקריב קרבן במקדש בירושלים 40 יום לאחר לידתו. מסופר שעץ זה נשרף ב-1645 על ידי ערבים במטרה למנוע כניסת צליינים לשטח השדה. לאחרונה, צץ במקומו עץ מיש ש'ירש' את המסורת הנוצרית (ר' גרן תשמ"ב:162; יצחקי 1990:61–62; von Reiss 1990:22–23; Dalman 1924:22–23).

²⁵ בשורה זו שייכת לספרות החיצונית לברית החדשה, והיא מתוארכת למאה ה'ב' לסה"נ (ed. de Strycker, Subs. Hag. 33) [1961], P. 142 ff.

²⁶ ר' הערה 23.

²⁷ ר' 1977:70–71. Wilkinson. שם גם מובא הסיפור על אודות עקירת אבן המושב בידי אורביקיוס והפיכתו למזבח כדי להעבירה לקונסטנטינופול; הוא הצליח להעביר את האבן עד שער סנט סטפנוס שבירושלים, ושם בדרך נס היא נעצרה. האבן נלקחה כדי לשמש מזבח בכנסיית הקבר, ולפי תיאודוסיוס, היא נמצאת עדיין שם, מאחורי קבר ישו. היוונים טוענים שהאבן הועברה לכנסייתם שבבית ג'אלה, אך לפי

ברך בברכה הסמוכה ל'ביר קדיסמו', שכן הוא תיאר את הכנסייה של רמת רחל בח'ירבת צלח.
³⁵ קרבל (Charbel 1975) חזר לחפש את מקום סיפור הקתיסמה (מנוחת מרים) בשולי דרך חברון ואת האבן והבור הנזכרים בו, וציין, כאמור, שהבור סתום בצד הכביש (שם צורף תצלום הבורות, לעיל). זאת למרות שהוא (Charbel)

יצחקי א' 1990. אגדה של מקום ד. תל אביב.
 מאיר א' תשנ"ג(א). ירושלים — ממילא (ב). חדשות ארכיאולוגיות צט: 55-57.
 מאיר א' תשנ"ג(ב). החפירות בממילא שבירושלים. קדמוניות 101-102: 56-61.
 מזר ע' תש"ן. סקר אמות המים לירושלים. בתוך ד' עמית, י' הירשפלד ו' פטריך, עורכים. אמות המים הקדומות בארץ ישראל. ירושלים. עמ' 169-195.
 מייזלר ב' תרצ"ה. רמת רחל וחרבת צלח (גבעת אליהו). בתוך נ' סלושץ, עורך. קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ספר מזיא. ירושלים. עמ' 4-11.
 נאמן י' תשנ"ב. בנימינה — אמת מים. חדשות ארכיאולוגיות צט: 94.

הפניות

אבלס צ' וארביט א' 1996. מערכות אספקת המים לעיר-דוד. ירושלים.
 אבנר ר' תשנ"ג. חפירת הצלה ליד מר-אליאס. תקצירי ההוצאות, הקונגרס הארכיאולוגי התשעה עשר בישראל. ירושלים. עמ' 19.
 אבנר ר' תשנ"ד. ירושלים, מר אליאס. חדשות ארכיאולוגיות ק: 77-79.
 אבנר ר' תשנ"ח. ירושלים, מר אליאס — כנסיית הקתיסמה. חדשות ארכיאולוגיות קח: 139-142.
 אהרני י' תשט"ו. החפירות ברמת רחל (סקירה ראשונה). ידיעות יט: 147-174.
 אהרני י' 1992. רמת רחל. בתוך א' שטרן, עורך. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 4. ירושלים. עמ' 1479-1484.
 אסף א' וביליג י' תשנ"ו. ירושלים, רחוב ממילא. חדשות ארכיאולוגיות קז: 89-91.
 אסף א' וביליג י' בהכנה. שתי אמות מים ברח' ממילא, ירושלים — חפירת 1995. עתיקות.
 ביליג י' תשנ"ז. אמת המים התחתונה לירושלים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
 ברוש נ' תשמ"ז. תכשיטים מעולם האסלאם (קטלוג מוזיאון ישראל מס' 281). ירושלים.
 גבע ה' תשנ"ג. העיר העליונה, ארמון הורדוס ותאריך אמת המים הגבוהה לירושלים. תקצירי ההוצאות, הקונגרס הארכיאולוגי התשעה עשר בישראל. ירושלים. עמ' 16-17.
 גרן ר' תשמ"ב. תיאור ארץ ישראל, כך 1: יהודה (תרגום ח' בן-עמרם). ירושלים.
 דרון מ' וזלינגר י' תשנ"ז. שישה קטעים נוספים של אמת המים העליונה לירושלים. עתיקות 32: 83-86.
 הקר מ' תשט"ז. הספקת המים בירושלים בימי קדם. בתוך מ' אבי-יונה, עורך. ספר ירושלים — טבעה, תולדותיה והתפתחותה מקדמת ימיה ועד זמנינו א: תנאי הטבע ותולדות העיר מראשיתה ועד חורבן הבית השני. ירושלים ותל אביב. עמ' 191-218.
 וייס ד' תש"ס. ירושלים, גבעת המטוס. חדשות ארכיאולוגיות סקרים וחפירות בישראל 111: 140.
 וילנאי ז' תשמ"ד. אגרות ארץ ישראל: כך ירושלים, יהודה, ים-המלח, שומרון. ירושלים.

- Abel F.M. 1924. Le Kathisma. *RB* 33:617–618.
- Aharoni Y. 1962. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1959 and 1960*. Rome.
- Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1961 and 1962*. Rome.
- Bagatti B. 1983. *Antichi villaggi cristiani della Giudea e del Neghev*. Jerusalem.
- Charbel A. 1975. Sosta di Maria tra Gerusalemme e Betlemme. *La Terra Santa* 51:225–230.
- Ciasca A. 1962. A Hypocaust at Ramat-Rahel. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel I*. Rome. Pp. 69–73.
- Conder C.E. and Kitchen H.H. 1880. *Map of Western Palestine, in 26 Sheets, from Surveys Conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund*. London.
- Dalman G. 1924. *Orte und Wege Jesu*. Gütersloh.
- Dalman G. 1930. *Jerusalem und sein Gelände*. Gütersloh.
- Di Segni L. 1993. The Beit Safafa Inscription Reconsidered and the Question of a Local Era in Jerusalem. *IEJ* 43:157–168.
- DOC 1: A.R. Bellinger. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 1: Anastasius I to Maurice 491–602*. Washington, D.C. 1966.
- DOC 2: P. Grierson. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 2: Phocas to Theodosius III*. Washington, D.C. 1968.
- Duncan J.G. 1925. Fifth Quarterly Report on the Excavation of the Eastern Hill of Jerusalem. *PEFQ* 58:8–24.
- Gregg A.J. 1899. Note on Gibeon, Nob, Bezek, and the High-Level Aqueduct to Jerusalem. *PEFQ* 32:128–129.
- Kochavi M. 1964. The Burial Caves of Ramat Rahel, 1962 Season. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961 and 1962*. Rome. Pp. 65–83.
- LRBC 2: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part 2: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498)*. London 1965. Pp. 41–114.
- Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.
- Meimaris Y.E. 1989. *The Monastery of Saint Euthymios the Great at Khan el-Ahmar, in the Wilderness of Judaea: Rescue Excavations and Basic Protection Measures, 1976–1979*. Athens.
- Milik J.T. 1960. Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes IX. *RB* 67:550–591.
- Nicol N.D., Nabarawt el- R. and Bacharach J.L. 1982. *Catalog of the Islamic Coins, Glass Weights, Dies and Metals in the Egyptian National Library, Cairo*. Malibu.
- Ovadia A. 1970. *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*. Bonn.
- Palmer E.H. 1881. *The Survey of Western Palestine, Arabic and English Name Lists*. London.
- Riess R. von 1889. Kathisma Palaion und der sogenannte Brunnen der Weisen bei Mar Eljas. *ZDPV* 12:19–23.
- Rosenthal-Heginbottom R. 1992. Two Jewelry Molds. In A. De Groot and D.T. Ariel eds. *Excavations at the City of David 1978–1985 III* (Qedem 33). Jerusalem. Pp. 275–278.
- Schick C. 1878. Die Wasserversorgung der Stadt Jerusalem. *ZDPV* 1:132–176.
- Schneider A.M. 1934. Die Kathismakirche auf Chirbet Abu Brek. *JPOS* 14:230–231.
- Smith G.A. 1907. *Jerusalem I*. London.
- Testini P. 1962. The “Kathisma” Church and Monastery. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1959 and 1960*. Rome. Pp. 73–91.
- Testini P. 1964. The Church and Monastery of the “Kathisma”. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1961 and 1962*. Rome. Pp. 101–106.
- Thomsen P. 1907. *Loca Sancta*. Halle.
- Tobler T. 1854. *Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen II*. Berlin.
- Tsafir Y. and Hirschfeld Y. 1979. *The Church and Mosaics at Horvat Berachot, Israel* (Dumbarton Oaks Papers 39). Dumbarton. Pp. 295–326.
- Tsafir Y. Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani Iudaea Palaestina. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Maps and Gazetteer*. Jerusalem.
- Vailhé S. 1899. *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine (Revue de l'Orient Chrétien 4:512–542)*. Paris.
- Vailhé S. 1900. *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine (Revue de l'Orient Chrétien)*. Paris.
- Vetrani L. 1967. Le iscrizioni dell'acquedotto romano presso Betlemme. *LA* 17:149–161.
- Vincent L.-H. and Abel F.-M. 1914. *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité*. Paris.
- Vincent L.-H. 1954. *Jérusalem de l'Ancien Testament I*. Paris.
- Weippert M. 1964. Archäologischer Jahresbericht. *ZDPV* 80:150–193.
- Wilkinson J. 1977. *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*. Jerusalem.
- Wilson C.W. 1865. *Ordnance Survey of Jerusalem—1865*. n.p.
- Wilson C.W. 1905. Centuria Inscriptions on the Syphon of the High-Level Aqueduct at Jerusalem. *PEFQ* 37:75–77.